

THE FORMATION OF FAKHRIDDIN AL-RAZI'S SPIRITUAL MATURITY

Inoyat Saparovich Eshpulatov

Senior Researcher, (PhD)

Chirchik Higher Tank Command and Engineering School

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: spiritual perfection, philosophy, theology, Ash'arism, Mu'tazilites, doctrinal struggles, ethics, politics, Sufism, social teachings.

Received: 08.08.25

Accepted: 09.08.25

Published: 10.08.25

Abstract: This article examines the spiritual and intellectual development of the prominent medieval scholar Fakhr al-Din al-Razi (1149–1209) within the socio-political and theological context of the 12th and 13th centuries. The study analyzes the influence of inter-sectarian conflicts, philosophical-religious debates, and political dynamics on al-Razi's worldview. Special attention is given to his efforts to reconcile theology and philosophy, his ethical and political thought, and the rational foundations of his interpretations. His encyclopedic work *Jāmi' al-'Ulūm* is also explored as a reflection of his views on social structure, education, and human nature. The article highlights the contemporary relevance of al-Razi's legacy for moral education and intercultural understanding.

FAHRIDDIN ROZIY MA'NAVY KAMOLOTINING SHAKLLANISHI

Inoyat Saparovich Eshpulatov

Katta ilmiy xodimi, (PhD)

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: ma'naviy kamolot, falsafa, ilohiyot, ash'ariylik, mo'taziliylar, aqidaviy kurashlar, axloq, siyosat, tasavvuf, ijtimoiy ta'limot.

Annotatsiya: Mazkur maqolada XII–XIII asrlarda yashab ijod etgan yirik mutafakkir Faxriddin Roziyning ma'naviy kamoloti, dunyoqarashi va ijtimoiy-siyosiy g'oyalarining shakllanishi tahlil qilinadi. Uning yashagan davridagi mafkuraviy kurashlar, mazhablararo ixtiloflar va siyosiy

beqarorliklar mutafakkir fikrlariga salmoqli ta'sir ko'rsatgan. Maqolada Faxriddin Roziyning din va falsafa munosabatlariga, axloq va siyosatga, inson tabiatiga oid qarashlari hamda uning "Jomi'-ul-ulum" asaridan kelib chiqqan ijtimoiy ta'limotlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mutafakkirning fikriy merosi asosida yosh avlodni ma'nan tarbiyalashdagi ahamiyati ko'rsatiladi.

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА ФАХРИДИНА РАЗИ

Иноят Сапарович Эшпулатов

Старший научный сотрудник (PhD)

Чирчикского высшего танкового командно-инженерного училища

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:	духовное совершенствование, богословие, догматические споры, суфизм, социальное учение, ашаризм, мутазилиды, этика, политика.
Аннотация:	В статье исследуется духовное и интеллектуальное становление выдающегося исламского мыслителя Фахридина ар-Рази (1149–1209) в контексте социально-политических и теологических процессов XII–XIII веков. Анализируются влияние межмазхабных конфликтов, философско-религиозных дебатов и политической ситуации на формирование его мировоззрения. Особое внимание уделено стремлению Рази к примирению философии и теологии, его взглядам на этику, политику и природу человека. Также рассматривается энциклопедическое сочинение «Джами аль-Улум» как отражение его социальной концепции и подхода к образованию. Подчеркивается актуальность наследия ар-Рази в современных нравственных и межкультурных контекстах.

Kirish

Mamlakatimiz taraqqiyotining hozirgi bosqichida boy tarixiy merosimizni chuqur o'rganish, ulardan yosh avlod tarbiyasida samarali foydalanish, jahonga mashhur allomalarimiz, mutafakkirlarimiz ilmiy-ma'naviy merosini targ'ib etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Aynan shu ma'noda, ma'naviy va ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish sharoitida O'zbekistonda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga tayangan ma'naviy madaniyatni yanada rivojlantirish va yoshlar tarbiyasida Uyg'onish davrining ko'plab yorqin namoyandalarining islom va jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho hissasini o'rganish, diniy va dunyoviy bilimlar mutanosibligini

ta'minlash, dunyoviy tafakkurni shakllantirish o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Fan tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan buyuk shaxsiyatlardan biri Faxriddin Roziydir.

Mutafakkirning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar ibn Husayn ibn Hasan ibn Taymiy Bakr at-Tabaristoniy ar-Roziy, "Faxriddin" laqabli, "Ibn Xatib", "Xatibiy ar-Ray", "Imom-ul-Mushakkikin" nomlari bilan ham mashhur [7, 118]. Faxriddin Roziy o'rta asrlarning mashhur sharhlovchilari, olimlari, notiqdari, faylasuflari va siyosiy nazariyotchilaridan biri bo'lib, 1149-yilda Ray shahrida tug'ilgan.

Allomaning yashab faoliyat ko'rsatgan tarixiy davr shubhasiz, katta siyosiy, ijtimoiy, diniy va mazhablararo to'qnashuvlar va raqobatlar, ilohiyot olimlari, faylasuflar, so'fiylar, mo'taziliylar va qarmatiylar va boshqalar o'rtasidagi ilohiyot, fiqhiy, mafkuraviy ixtiloflar kuchaygan davrlariga to'g'ri kelgan. Faxriddin Roziy dunyoqarashining shakllanishi o'rta asrlarning g'oyaviy-mafkuraviy ahvoliga ta'sir etmay qolmagan. Shuning uchun ham mutafakkirning amaliy falsafasini uning teologik va talqiniy g'oyalari bilan bir qatorda siyosat va jamiyat sohasida ham o'sha davr mafkuraviy ahvoli ta'sirisiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'sha davrdagi guruhlar o'rtasidagi ziddiyatning avj nuqtasi shu darajaga yetganki, ular bir-birlariga qarama-qarshilik, adovat va nafratni ochiq-oshkora ifoda etardilar. Bu harakat musulmonlar jamoatida kufr, bid'at va zalolat manbai hisoblangan mafkuraviy to'qnashuvlar, urushlar, nafrat, hatto bir-birlarining asarlarini yoqishga ham olib keldi. Mafkuraviy va aqidaviy tafovutlar nafaqat ash'ariylar bilan mo'taziliylar va shialar, ismoiliylar va karramiylar o'rtasida mavjud bo'lgan, balki sunniy mazhablarda ham ko'rilgan [15, 41]. Saljuqiylar va Xorazmshohlar, Abbosiylar va Qoraxoniylar va G'uriylar davlatlari o'rtasidagi siyosiy-ijtimoiy qarama-qarshiliklarning avj olib borishi, turli oqim va tariqatlar o'rtasidagi g'oyaviy-diniy kurashlar har birining jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga olib keldi. IX-XII asrlarning 2-yarmi aqidaparastlik va aqidaparastlarning g'alabasi, qonli to'qnashuvlarga sabab bo'lgan diniy kelishmovchiliklar va xurofotlarning kuchayishi davri hisoblanadi. Bu davr Faxriddin Roziyning ma'naviy kamolotining shakllanishiga ta'sirisiz qolmadi. Turli mazhablarga mansub maktablar va kutubxonalarining vayron etilishi diniy aqidaparastlar o'rtasidagi to'qnashuvlar, diniy ilmlarning targ'iboti va ulamolar va huquqshunoslar sonining ko'payishi va davlat ishlarida hokimiyatni egallab olishlari, ularning korrupsiya va siyosiy va davlat ishlariga aralashishlari, falsafa va ilm-fanning man etilishi bilan kechdi. Bu islom sivilizatsiyasining asosiy tamoyillariga asos solingan, oldingi davrlardagi erkinlik va fikr erkinligi o'rnini g'azab va xurofot egallagan davrdir [1, 9].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili

XIII asr boshlarida O'rta Osiyo, Eron va Hindistonda Xorazmshoh Alouddin Muhammad va G'uryon-G'iyosuddin Muhammadning qudratli hukmdorlari va uning ukasi Shahobiddin o'rtasida shiddatli kurash bo'lib o'tdi. Faxriddin Roziy Xorazmshohlar bilan bir qatorda olim va dindor

Sulton Takashning himoyasidan bahramand bo'lgan. Bu davrda Faxriddin Roziyning ilmiy nufuzi sezilarli darajada oshdi, u ko'plab izdosh va shogirdlar orttirdi. Xorazmshoh davrida saljuqiylar tomonidan allaqachon boshlangan madrasalar qurilishi an'anaga aylangan. Nizomulmulk asos solgan madrasalarning keng bo'limlari bilan bir qatorda yangi hukmdorlar shuhrat qozonish uchun yangi madrasalar qurdirdilar, buning yorqin namunasi Hirotdagi G'iyosuddin madrasasidir [11, 34]. Bunday imkoniyat va sharoitlar Faxriddin Roziy dunyoqarashiga ta'sir qilmay qolmadi. Uning davrida mafkuraviy va diniy kurashlar to'xtamadi, aksincha, kuchayib, kengroq hududlarni qamrab oldi. Bu kurash mohiyatan shia va sunniy, qodiriy, jabriyya va boshqa mazhablar o'rtasidagi kurashning davomi edi. Binobarin, Faxriddin Roziy e'tiqodlarining g'oyaviy mazmunini to'g'ri aniqlash uchun mutafakkirning g'oyaviy mavqeini aniqlash, uning boshqa islom mazhabi va mazhablari vakillari bilan olib borgan munozaralarini tahlil qilish zarur. Bu davrda mo'taziliylar va ash'ariylar o'rtasida ilohiy adolat, kuch va ixtiyor, qismat va taqdir va hokazolar yuzasidan kurash juda keskin kechdi. Faxriddin Roziyning fikrlari ash'ariylar va mo'taziliylar o'rtasida Alloh kalomining qadimiyligi, Alloh sifatleri va zoti o'rtasidagi farq va kalomning boshqa nuqtalari xususida bahs-munozaralar bo'layotgan bir muhitda shakllangan. Bu bahs-munozaralar bilan birga Bahouddin Valad va Shams Tabriziy kabi so'fiylarning ixtiloflari ham shu darajada ixtilofli bo'lganki, ular mutafakkirni kufr va adashgan va falsafa va aqliy ilm nazariyalariga bog'langan, uni din va e'tiqoddan uzoqlashtirilgan deb bilishgan. Shuningdek, falsafa va mantiq doirasida fikriy tahlil qilingan diniy masalalar atrofida bahs va kelishmovchiliklar so'fiylar vakillari uchun unchalik yoqimli bo'lmagan. Faxriddin Roziy mo'taziliylarning rasionalistik uslublarini qabul qilgan bo'lsa-da, ularning Allohning mohiyati va sifatleri, ilohiy adolat va boshqalar haqidagi fikrlarini qabul qilmay, balki o'z ijodida ash'ariylar g'oyalariga asoslanib, o'z g'oyalarining shakllanishiga asos bo'lgan.

Muhokama va natijalar

O'sha davrda juda munozarali masala bo'lgan din va falsafa o'rtasidagi munosabatlar o'sha davr olimlari o'rtasida bahs mavzusi bo'lib kelmoqda. Ash'ariylar falsafiy bahslarda mantiqdan foydalanishdan ma'lum darajada qochishgan, biroq Faxriddin Roziy din bilan falsafani murosaga keltirish arafasida edi. Ilohiyotga mantiqiy dalillarni kiritishga bo'lgan urinishlar G'azzoliy tomonidan kuzatilgan bo'lsa-da, falsafiy-mantiqiy jihatni to'liq egallagan Faxriddin Roziy edi. Muhammad G'azzoliy mantiqdan dalillarni tekshirish vositasi sifatida foydalangan va ilohiyotga ba'zi falsafiy tushunchalarni kiritgan. Uning bu hissasi tadqiqotchilar tomonidan quyidagicha ta'riflangan: "...Imom ar-Roziyning islom olamidagi shuhrati uning ilohiy asarlari bilan bir qatorda Qur'onga yozgan mantiqiy va falsafiy talqinlariga asoslanadi" [9, 161].

Faxriddin Roziy ilohiyot va falsafa munosabatlarini shu darajada o'zgartirdiki, keyingi tadqiqotchilar uni ilohiyot ilmining rasionalistik maktabining eng buyuk ustozlari sifatida e'tirof

etishdi [5, 20]. O'sha davrdagi yana bir keskin fikriy to'qnashuv so'fiylarning mutakallim va faylasuflarga qarshi chiqishi edi. Tasavvuf namoyandalari mutakallim va faylasuflarni bid'atchilar va ateistlar guruhi deb hisoblaganlar. Faxriddin Roziy mutakallim va Qur'on sharhlovchisi bo'lishdan tashqari faylasuf sifatida ham shuhrat qozongan. Faxriddin Roziyning so'fiylar orasidagi asosiy raqiblari Bahouddin Valad, Shamsiy Tabriziy va boshqa mavlaviyya tariqat tarafdorlari edi. Bahs bir tomondan Forobiy, Ibn Sino, Faxriddin Roziy, ikkinchi tomondan Boyazid Bistomiy, Junayd al-Bag'dodiy, Bahouddin Valad, Shams at-Tabriziy o'rtasida avj oldi. Faxriddin Roziy aql tarafdori va uzoqni ko'ra biluvchi mutafakkir sifatida shariat masalalarini muhokama qilishda ham ko'pincha aqlga ustunlik bergani so'fiylarning g'azabini keltirgan. Tasavvuf namoyandalari zohidlik va taqvodorliklari bilan xudoga ibodat va itoatga rioya qilishlari bilan xalq orasida alohida hurmat-ehtiromga ega bo'lib, xalqni rasionalist va faylasuflarga qarshi qo'zg'atdilar. Bahouddin Valad xalqni najot yo'liga olib kirishiga ishongan. Holbuki, faylasuflar va so'z ahlining yo'li xatolikdan boshqa narsa emas. Chunonchi, Shams Tabriziy Faxriddin Roziyni adashganlikda ayblab, uni tanqid qiladi [14, b. 46].

Faxriddin Roziy ijodi ilohiyot va falsafani uyg'unlashtirishga qaratilgan bo'lib, faylasuflarni kufr va bid'atda ayblagan G'azzoliyning murosasiz va dushmanona munosabatidan farq qilar edi. Faylasuflar va ilohiyotchilar o'rtasidagi g'oyaviy kurash Faxriddin Roziyning hayotligida ham bo'lgan, lekin u Ash'ariy va G'azzoliydan farqli ravishda faylasuflarga qarshi chiqmagan, aksincha, faylasufga yo'naltirilgan ilohiyot olimi sifatida ilohiyotni falsafa bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan. Shunday qilib, Faxriddin Roziy hayoti va ijodi davri siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-ma'naviy kurashlar Fors va islom olamining katta qismini qamrab olgan davrga to'g'ri keldi. Boshqa tomondan, islomning g'arbiy hududlarida Ayyubiylar va ularning davlatlarining g'alaba qozonishi hamda bir qancha qullar va turkiy boshliqlarning hukmronligi, qolgan Saljuqiy davlatlarida esa, hech birida aqliy ilmga ishtiyoqi bo'lmagan, diniy ulamolar, kutubxonalar va ilm-fan doiralari targ'ib qilinmagan edi. Faxriddin Roziy faoliyati shu davrga to'g'ri keladi.

Faxriddin Roziy ijodi tahlili shuni ko'rsatadiki, bu siyosiy-mafkuraviy to'qnashuvlar, kurashlarning barchasi uning dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatgan. Faxriddin Roziy davrida mana shunday mafkuraviy qarama-qarshilik va kelishmovchiliklarga qaramay, ta'lim-tarbiya va ta'limning ahvoli o'rtacha darajada edi, ya'ni ilm-fan, alloma va fazilatli kishilar, ustoz va shogirdlarga hurmat va alohida e'tibor bilan qaralar edi. Faxriddin Roziy o'zining yuksak iste'dodi, tiniq tafakkuri, kuchli irodasi bilan o'z davrida ham tanilgan va mashhur bo'lgan. Uning ilohiyot, tafsir, mantiq, tarix, fiqh, metodologiya, sosiologiya, axloq, falsafa va boshqa sohalaridagi yuksak bilim va zakovati o'qituvchi va talabalar tomonidan qo'llanilib, darslik sifatida foydalanilgan [12, 223].

Mutafakkirning “Jomi’-ul-ulum” nomli ensiklopediyasida 60 ta fanga oid ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, u o’zidan nafs, odob, she’riyat, fol ko’rish, tush ta’biri, tibbiyot, kimyo, tilsimlar, dehqonchilik, geometriya, arifmetika, musiqa, munajjimlik, yulduz tomoshasi va hatto shaxmatga oid alohida risolalarni qoldirdi. Mutafakkir o’sha davrning mafkuraviy ahvoliga mos ravishda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy muammolari to’g’risida o’z fikrlarini bildirgan. Faxriddin Roziy, eng avvalo, qadimgi mutafakkirlar – Aflotun, Arastu, Forobiy, Ibn Sino, Imom G’azzoliylarning ijtimoiy-siyosiy nazariyalari haqida o’z fikrlarini bildirdi. Aytish joizki, Faxriddin Roziy asarlarining ijtimoiy-siyosiy nazariyalari o’sha davrdagi diniy siyosat (teokratiya) ta’sirida shakllangan bo’lsa-da, ularda dunyoviylik nazariyalarini ko’rish mumkin. Mutafakkirning ijtimoiy-siyosiy g’oyalari teokratik g’oyalar bilan qorishib ketgan bo’lsa-da, amaliy falsafa sifatida baholangan, bunga misol sifatida uning lug’ati yoki “Jamu’-ul-ulum” ensiklopediyasida ko’rish mumkin. Uning uch bobi siyosatga, uch bobi aqliy masalalarga bag’ishlangan ushbu qimmatli asarida u, asosan, hukmdorning o’z fuqarolari va davlatchiligi bilan tutgan o’rni, axloq, ijtimoiy-oilaviy munosabatlar masalalarini muhokama qilgan.

Aytish joizki, Faxriddin Roziyning ijtimoiy nazariyalari axloqiy me’yorlarga rioya qilishga asoslangan bo’lib, u baholovchi amaliy falsafaga aylangan. Mutafakkirning ruh haqidagi nazariyalari uning ijtimoiy hayotining bir qismi bo’lgan insonning xulq-atvori, xatti-harakati va boshqa axloqiy fazilatlarini o’rganishni o’z ichiga oladi.

Odatda, bunday nazariya nafaqat Faxriddin Roziy ta’limotida, balki barcha o’rta asr mutafakkirlari ta’limotining o’zagida ham ko’rinadiki, bu ta’limotning zamirida uch kuch: nafs, g’azab va tabiat yotadi. Bu kuchlar bir-biridan farq qiladi va nafs jismoniy lazzatlardan bahramand bo’lishni, g’azab qasos olishni, fikrlash esa ilmni o’rganishni anglatadi. Mutafakkirning maqsadi shundan iboratki, inson jamiyatdagi o’z mavqeini belgilovchi va barcha vaziyatlarda ijtimoiy adolatni tenglashtiruvchi shaxs bo’lishi kerak. Mutafakkir o’z risolasida aytganidek: “Inson goh zulmatga botib, goh undan qochib, muqaddas olam nuriga yo’l ko’rsatadi, zulmatdan yorug’likka, pardadan yorug’likka yetib borgach, hech bir ko’z ko’rmagan, eshitmagan cheksiz zavq-shavqni boshdan kechiradi [1, 8].

Mutafakkirning bu so’zlari insonning mohiyati va tabiatida ulug’ bir qudrat yashiringanligini, inson ana shunday ulug’vorlikni anglab yetsa, o’z ko’zi, qulog’i bilan eshitmagan narsalarning fosh etilishini aks ettiradi. Ya’ni, Roziy boshqa o’rinda bu kuchlar ma’lum bir jismoniy a’zoga bog’liq bo’lib, nafs vujud, g’azab qalbi va aql (miya) ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, nafs va g’azab tabiatan hayvoniy ruhning kuchlari bo’lib, inson qalbiga xizmat qiladi. Mutafakkirning fikricha, zikr etilgan kuchlarni inson qalbi tomonidan o’ziga bo’ysundirilishi shart bo’lib, bunday vazifalarni bajarish axloq fanining zimmasidadir. Agar axloq ilmi inson qalbidagi illatlarni tarbiyalash va yo’q qilish bilan shug’ullanmasa, jinsiy quvvatlar uni

yengib, yovuzlik va zulmat tomon yo'naltiradi. Uy-joy qurish uchun zarur bo'lgan narsalar ro'yxati haqida mutafakkirning o'zi ta'kidlaganidek, "bular to'rttadir: mol-mulk, xizmatkorlar, xotin va bolalar... insonning o'zi tomonidan qo'lga kiritilmaydigan, balki umumiy bo'lgan, go'yo ular o'rtasida savdo-sotiq bo'lgandek, har bir kishi o'zida bor narsasini boshqasiga almashishi mumkin bo'lgan narsadir..." [4, 470].

Faxriddin Roziy insonning yegulik va kiyim-kechak, turar joy, bilim va kasb-hunar o'rganishi, takomillashtirishi uchun hayotda pul, mol va boylik zarurligini ta'kidlaydi. Mutafakkirning bu so'zlaridan xulosa qilish mumkinki, mutafakkir ko'proq jamiyat a'zolari o'rtasida ijtimoiy-ma'naviy adolat tarafdori hisoblanadi. Faxriddin Roziy falsafasida axloq siyosat tushunchasi ostida ifodalangan ijtimoiy ta'limotlar bilan uzviy bog'langan. Shuni ta'kidlash kerakki, nafaqat Faxriddin Roziy, balki o'rta asrlarning barcha mutafakkirlari uchun axloq va siyosat yagona umumiy fan hisoblangan. Binobarin, ularning axloqiy falsafasiga ijtimoiy-siyosiy qarashlari ham kiritilgan yoki boshqacha aytganda, bu mutafakkirlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlari axloq falsafasining muhim qismini tashkil etgan. Roziy g'oyalaridan ko'rinib turibdiki, jamiyat a'zolari o'rtasidagi muloqot va do'stlikning asosiy vositasi ularning bir-biriga bo'lgan ehtiyojidir. Bunday nazariyalar hatto zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilmoqda, ya'ni bugungi kunda inson huquq va erkinliklari "oliy qadriyat" sifatida e'tirof etilayotganiga qaramay, ba'zi tadqiqotchilar fan va texnika taraqqiyoti "insoniyat inqirozi"ni yuzaga keltirmoqda, deb hisoblaydilar, biroq odamlarning bir-biriga bo'lgan ehtiyoji ular o'rtasidagi muloqot va do'stlikka sabab bo'lmoqda. Mutafakkirning o'zi bu masalani quyidagicha ta'kidlaydi: "Inson hayotining mazmun-mohiyatiga bir o'zi erishib bo'lmaydi... jamiyat bo'lishi kerakki, unda har kim o'zida bor narsadan birovning bor narsasiga almashtira oladi..." [1, 5].

Faxriddin Roziyning fikricha, ijtimoiy hayot va munosabatlar turli kasb-hunar tabaqalari o'rtasidagi o'zaro yordam va iqtisodiy munosabatlarga asoslanganligi sababli, ular faqat shahar aholisi uchun tartib-intizomga sabab bo'ladigan kasblar bilan shug'ullanishlari kerak. Aksincha, aqlni buzadigan kasblar, masalan, sharob sotish yoki mol-mulkning buzilishiga sabab bo'lgan, masalan, qimor o'yinlari yoki tanani buzadigan, sehr yoki dinning buzilishiga sabab bo'lgan, masalan, yomon e'tiqod yoki nasl-nasabning buzilishiga sabab bo'lgan va boshqa kasblarni yo'q qilish kerak. Bu besh asosning intizomiga sababchi bo'lgan har qanday kasb, ya'ni aql, din, boylik, makon va nasl-nasabga rioya qilish va uning buzilishiga nima sabab bo'lsa, uni qatl etish kerak [1, 5].

Xulosa va takliflar

Mutafakkirning bu so'zlaridan shunday xulosaga kelish mumkinki, jamoatchilik munosabatlari jarayoni siyosiy me'yorlar va ijtimoiy adolatning mavjudligiga asoslanadi va ularga rioya etish hukmdor va jamiyat a'zolarining birlamchi burchidir. Mutafakkirning siyosiy-ijtimoiy

nazariyalari hukmdorning o'z fuqarolari bilan munosabati asosida chuqur va real tarzda yoritilgan. Shuningdek, podshoh uchun olijanob fazilatlar, chuqur va aniq bilim, siyosat va davlatchilikda nazariy va amaliy dunyoqarashga ega bo'lish birinchi o'rinda turishi kerak. Ijtimoiy masalalarda u ko'proq amaliy falsafaga tayangan va o'z fikrlarini uning doirasida baholagan. U bu masalalarni ko'rib chiqishda yana ikkita omilni ham muhim deb hisobladi: a) shaxs axloqining shakllanishining o'zgarmas va tabiiy ravishda har xil sabablari; b) muhit va tarbiya ta'sirida axloqning o'zgarishi mumkin, deb hisoblagan va insonning xulq-atvori, odatlari, turli xil xususiyatlarini ularning chegarasiga rioya qilish natijasi deb hisoblagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдулахмади Човид. Таърихи адабиёти форсии дарӣ / Абдулахмади Човид. - Қобул, 1391 ҳ. ш. -876 с.
2. Алиасғари Ҳалабӣ. Таърихи тамаддун дар ислом / Алиасғари Ҳалабӣ. –Техрон, 1365. -552 с.
3. Алиасғари Ҳалабӣ. Таърихи илми калом дар Эрон ва ҷаҳони ислом / Алиасғари Ҳалабӣ. –Техрон, 1383. - 606 с.
4. Имом Фаҳриддини Розӣ. Ҷомеъ-ул-улум / Имом Фаҳриддини Розӣ; тарҷумаи Сайид Ҳусайн Оли Довудӣ. –Техрон, 1382. -607 с.
5. Имом Фаҳриддини Муҳаммад Умари Розӣ. Муқаддима ва таҳқиқи Алиризо Начафзода. Шарҳ-ул-ишорот ва-т-танбеҳот. -Техрон, 1384. -Ҷопи аввал. -Ҷ. 2.
6. Қаландаров М.И. Масъалаҳои сиёсӣ ва давлатдорӣ дар асри «Ҷомеъ-ул-улум»-и Фаҳриддини Розӣ // М.И. Қаландаров // Ахбори АИҶТ ба номи академик А. Баҳоваддинов. –Душанбе, 2017. -№4 (1).
7. Қаландаров М.И. Ҳаёт ва фаъолияти Фаҳриддини Розӣ / М.И. Қаландаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. –Душанбе, 2015. -№3/4. -118 с.
8. Қаландаров М. Назарияҳои сиёсӣ-иҷтимоии Фаҳриддини Розӣ. Нақши институтҳои сиёсӣ дар ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ / М. Қаландаров, Б.И. Элчибекова. – Душанбе, 2018. –335 с.
9. Қаландаров М.И. Нигоҳе ба мақом ва ҷойгоҳи «Тафсири кабир»-и Фаҳриддини Розӣ / М.И. Қаландаров // Паёми ДМТ. –Душанбе, 2019. -№5.
10. Қаландаров М.И. Ҳаёт ва фаъолияти Фаҳриддини Розӣ / М.И. Қаландаров // Паёми ДМТ. –Душанбе, 2016. -С.118.
11. Қаландаров М.И. Автореферат. –Душанбе, 2018. –34 с.
12. Қаландаров М.И. Саҳми Фаҳриддини Розӣ дар илми мантиқ / М.И. Қаландаров. – Душанбе, 2021. –С.223.

13. Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих / Муҳаммад Рашшод.-Душанбе, 2002. -Қ. 3-4. -315 с.
14. Насруллоҳи Пурчавод. Ду мучаддид / Насруллоҳи Пурчавод.-Техрон, 1365. -С.46.
15. Низомулмулк. Насиҳатнома. –Душанбе, 1991. -210 с.
16. Фахриддини Розӣ. Ал-нафс вал руҳ / Фахриддини Розӣ; таҳқиқи Муҳаммад Сағир Ҳусайни Маъсумӣ. – Исломобод, 1388. - 430 с.
17. Turdiev, B. S. (2020). Evolution of ideas and views on the development of democratic society and spiritual renewals. *Evolution*, 10, 10-2020.
18. Turdiyev, B. S., & Wekke, I. S. (2024). Illuminating the Legacy of Al-Farabi, Ibn Sina, and Al-Biruni: Exploring Political and Legal Philosophies in Transoxiana. *Asian Journal of Basic Science & Research*, 6(2), 159-166.